

Сацький П. В.¹,
кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. pavangard@i.ua

ВИТОКИ МІЛІТАРИСТСЬКОЇ СВІДОМОСТІ РОСІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анотація. Досліджено проблему витоків мілітаристської свідомості в російському суспільстві. Виявлено ключові передумови даного явища, пов'язані з еволюцією свідомості суспільства щодо армії та військових протягом років Перебудови в СРСР і перших років існування РФ. Зазначено, що виведення радянських військ з Афганістану, країн Європи, скорочення озброєнь призвели до значної деморалізації військових, з одного боку, та співчуттям до них з боку суспільства, з іншого. Авторитет армії починає зростати від початку 1990-х рр. завдяки публічній діяльності військових як політиків. У часи соціально-економічних негараздів у країні військові постають як надія суспільства у захисті від внутрішніх і зовнішніх ворогів. Формується уявлення, що Росія набуває провідної ролі на пострадянському просторі. Серед чинників — концентрація під юрисдикцією РФ усіх ядерних арсеналів колишнього СРСР. Ряд малих переможних воєн формує у суспільства ставлення до військових як до оборонців інтересів Росії за її межами. Військові сприймаються і в якості захисників моральних цінностей російського суспільства, які, по-суті, стають проявами імперських прагнень і зверхності.

Ключові слова: РФ, мілітаризм, свідомість.

Аннотация. Исследуется проблема истоков милитаристского сознания в российском обществе. Определяются ключевые предпосылки данного явления, связанные с эволюцией сознания общества по отношению к армии и военным в период Перестройки в СССР и первых лет существования РФ. Отмечается, что вывод советских войск с Афганистана, стран Европ, сокращение вооружений привели к значительной деморализации военных, с одной стороны, и сочувствия к ним со стороны общества, с другой. Авторитет армии возрастает с начала 1990-х гг. вследствие публичной деятельности военных как политиков. В период социально-экономической нестабильности в стране военные выступают в качестве надежды общества в защите от внутренних и внешних врагов. Формируется представление, что Россия обретает ведущую роль на постсоветском пространстве. Среди факторов — концентрация под юрисдикцией РФ всех ядерных арсеналов бывшего СССР. Ряд малых победоносных войн формирует в обществе отношение к военным как защитникам интересов России за ее пределами. Военные воспринимаются и в качестве защитников моральных ценностей российского общества, которые по сути становятся проявлением имперских стремлений и высокомерия.

Ключевые слова: РФ, милитаризм, сознание.

Abstract. The problem of the stems of military consciousness of the Russian society are analyzed. Key prerequisites of the noted phenomenon dealt with evolution of the consciousness of society towards army and military people during the time of «Perestroika» (i.e. Restructuring) and the first years of the existence of Russian Federation are defined. It is noted that withdrawal of Russian troops from Afghanistan as well as from the states of Europe, shortening of weapons led to extreme demoralization of Russian military people, from the one side, and sympathy to them from society, from the other side. The authority of the army was starting to increase at the beginning of 1990s due to the public activity of the military people who entered the political arena. Under the time of socio-economical adversities in the country military people embodied the hope of the nation for the support against internal and external enemies. Imagination about Russia as a leading actor on the Post-Soviet arena is formed. Among the factors — concentration of all nuclear

¹ Satskyi P. V., Ph.D. in history, Associate professor, Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

arsenals of the former USSR under the jurisdiction of Russian Federation. A number of small victorious wars led to formation within the society a relation to their army as to those who support the interests of Russia across the borders of the country. The representatives of military forces are considered at the same time as the supporters of the moral values of Russian society. But in fact, they are acting in order to show imperial ambitions and arrogance.

Key words: RF, militarism, consciousness.

Постановка проблеми. Соціальні реалії ХХ—ХХІ ст. вказують, що військові й інші дії будь-якої держави, спрямовані на нав'язування суспільству іншої держави ідеології чи способу життя, могли мати успіх виключно за умови їх беззаперечної підтримки суспільством країни, котра здійснює експансіоністські дії. Задля здійснення війни, спрямованої не на оборону, а на загарбання чужих територій чи нав'язування іншим народам власної ідеологічної платформи, необхідною умовою є мобілізація волі суспільства жертвувати власним розміреним життям, комфортом, достатком і спокоєм. Суспільство держави, котра здійснює експансію, має щиро вірити у правильність своєї ідеології, жити нею і заради її втілення. Мобілізація волі суспільства заради здійснення експансії власної ідеології може відбуватися в результаті переживання суспільством експансіоністської держави потужних стресів, які еднають суспільство у спільному горі чи єдиному прагненні слідувати шляхом реалізації ірраціональної програми. На рубежі ХХ—ХХІ ст. суспільство Росії виявило готовність нав'язувати свою волю суспільствам інших держав, схвалюючи агресивні дії своєї влади, вбачаючи в ідеологічній і військовій експансії і демонстрації культурної зверхності над іншими суспільствами правильний шлях розвитку власної держави.

Для розуміння витоків мілітаристського й експансіоністського мислення сучасного російського суспільства варто звернутися до характерних прикладів із нещодавнього минулого. Найхарактернішим прикладом суспільства, котре виявило цілісну волю до реваншу, експансії і зверхності над іншими народами, були німці після Першої світової війни. Їх нація пережила тяжкий стрес кривавих втрат на фронтах війни, які у результаті виявилися марними внаслідок поразки. Наступним ударом для нації стає зрада кайзера Вільгельма II, який, розв'язавши світову війну, привів німців до поразки і залишив Німеччину та виїхав до Нідерландів. Далі німців вразив стрес втрати територій-символів їх національної гідності як, наприклад, Страсбурга [1, с. 240], колоніальних володінь тощо. Наступні трагедії були не менш важкими для суспільства, це злидні й відчуття безнадії, у яких воно не безпідставно звинувачувало нещодавніх противників у Першій світовій війні.

Слід відзначити, що держави-переможниці у прагненні помститися німцям, вели щодо переможених далеко не завжди раціональну політику [2, с. 68—69; 3, с. 12—13]. І в такому суспільстві, поряд із мільйонами громадян, які у свідомому віці не відчули тягаря війни, жили мільйони колишніх солдат-носіїв військової звитяги нації. Навіть економічна стабілізація і достаток 1920-х рр. не надали належного оптимізму німецькій нації у мирному житті. Навпаки, бюргери із їх культурою життя заради комфорту людини були представлені нацистською пропагандою, як соціальний прошарок, ворожий героїчному духові нації. Так, у пропагандивному фільмі «Ганс Весмар. Один із багатьох» привертає увагу фрагмент, коли у ресторані бюргер замовляє вільне виконання героїчної пісні

«Дозор на Рейні», чим викликає обурення пронацистськи налаштованого студента [4, див. з 21 хв.].

Цей епізод говорить про наявність у Німеччині початку 1930-х рр. важкого переживання частиною суспільства втрати державної величі. Таке собі протистояння в суспільній свідомості героїчної звитяги і споживацтва. Тому соціальне середовище Німеччини початку 1930-х рр. було цілком готовим прийняти як альтернативу мирному споживацтву ірраціональну програму нацизму із його пропагандою мілітаристської культури.

Усі подібні тяжкі стреси переживає російське суспільство у останні роки існування СРСР і в 1990-ті рр. Зрештою, це призводить до заміни суспільного прагнення свободи і європейського рівня життя на агресивне намагання нав'язати іншим народам свою велич, базовану на мілітаристській культурі. Ця мілітаристська культура в російському суспільстві пройшла еволюцію від рівня використання військової атрибутики у масовій культурі як данини моді та намагання виділитися у натовпі до культури сили і моральної переваги.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблематиці витоків мілітаристсько-імперської свідомості російського суспільства, яка активно формувалась у 1990-ті рр., було присвячено праці багатьох дослідників-політологів, філософів, соціологів. Зокрема, у контексті проблематики національного самовизначення значний внесок у розкриття даної проблеми було зроблено Г. Старовойтовою [5]. Досліджуючи проблематику національного самовизначення, Г. Старовойтова у своїх роботах відкривала бачення проблеми самовизначення народів на пострадянському просторі та міжнародних відносин суспільством Російської Федерації. У своїх історико-філософських працях проблеми імперського мислення російського народу розкриває відомий російський політик і публіцист В. Новодворська [6]. Вартими уваги є праці російського філософа С. А. Нікольського, присвячені проблематиці формування національної свідомості російського суспільства [7].

Метою статті є виявлення соціальних витоків і зовнішніх чинників мілітаристської свідомості російського суспільства.

Основні результати дослідження. На нинішній час слід відзначати, що суспільство Російської Федерації протягом періоду свого існування у пострадянській республіці формувалося у постійному прагненні реваншу за геополітичні наслідки розпаду СРСР. Так, аналогом переживання німецьким суспільством втрати Страсбурга, Данцига, Мемеля, колоній для російського суспільства було переживання виходу Криму і Севастополя із єдиного з російським суспільством державно-політичного поля. Думка про те, що розпад СРСР був найбільшою геополітичною катастрофою ХХ ст., глибоко вкорінилась у свідомості росіян. Тому прагнення реваншу за розпад СРСР обумовило мілітаризацію суспільної свідомості й соціальний запит на державу, яку мають боятися у світі.

Насправді «геополітична катастрофа», якою мислиться російському суспільству розпад СРСР і втрата Росією її лідируючих позицій у світовій економіці й політиці, розгортається у свідомості громадян колишнього СРСР у період Перебудови. Саме у цей час починають руйнуватися численні міфи радянської доби.

У цьому контексті варто відзначити посилення російсько-імперських тенденцій у публічній риторичній радянських військових та інших кадрових офіцерів

силових структур [8, с. 73]. Дана тенденція була викликана знеціненням радянських ідеологічних цінностей військовими невдачами в Афганістані, крахом радянського міфу про соціалістичну дружбу народів і пафосного міфу перемоги над Німеччиною. У цьому контексті поняття міф вживається як легенда, котра має своїм призначенням виховання в суспільстві певного способу мислення, у даному разі, безсумнівної величі радянської держави та «боргу» Європи перед СРСР за перемогу над нацизмом.

Ці окремі міфи, які складали радянські цінності й ідеали, котрі мали покликання захищати радянські військові, слід розглянути окремо. У першу чергу, крах соціалістичної дружби виявляється у локальних конфліктах на території СРСР, зокрема, в Нагірному Карабаху. СРСР демонструє свою неспроможність владнати цей регіональний конфлікт, і в ньому активну позицію займають сили із-зовні, зокрема, Туреччина й Іран. Хоча останній міністр оборони СРСР Д. Язов у його спогадах відзначав факти звернення громадян за допомогою безпосередньо до військових у зонах конфліктів [8, с. 84].

Німецький міф виявився іще вразливішим для свідомості радянських генералів і суспільства в цілому. Про виведення радянських військ із Німеччини як моральний удар по армії говорить у своїх спогадах міністр оборони СРСР і член ГКЧП Д. Язов, наголошуючи, що цей удар армії завдало політичне керівництво країни [8, с. 15]. Також, у своїх спогадах Д. Язов, говорячи про факт продажу німецькому телеканалу «Шпігель» запису його допиту у справі ГКЧП, пише, що знаючи про цей факт, він би «нагадав» «німецькому Шпігелю» слова із пісні «Вставай, страна огромная, вставай на смертный бой» [8, с. 11]. Одіозний генерал А. Макашов у його спогадах іронізує з приводу того, що володіє німецькою настільки, що «пленного допросить да немку уговорить и сегодня сумею» (рос.) [9, с. 99]. У подібних висловлюваннях відчувається певна ностальгія за тим часом, коли німці для більшості громадян СРСР асоціювалися із ворогами завдяки стійкому міфу, котрий активно підтримувався радянською пропагандою й системою патріотичного виховання, що регулярно експлуатувала героїку Другої світової війни.

У часи Перебудови із Німеччини надходить гуманітарна допомога до СРСР, і в суспільстві починає різко змінюватися ставлення до німців. Із об'єднанням Німеччини остаточно зникає головний символ радянської перемоги над Німеччиною, існування соціалістичної Німецької Демократичної Республіки. Виведення радянських військ із Німеччини було вагомим фактором, котрий радянськими військовими сприймався як фактичне зведення нанівець перемоги у Другій світовій війні. Про це наголошував у своїх спогадах про Берлін, даючи інтерв'ю 1990 р., В. Путін, [10]. Тому крах радянського міфу, який базувався на перемозі над Німеччиною, усе більш актуалізував у свідомості радянських військових і російського суспільства російсько-імперські устремління і прагнення реваншу. Здача позицій у Німеччині політичним керівництвом СРСР, для суспільства мала аналогічне значення як після Першої світової війни міф про зраду армії й суспільства політиками, які уклали Комп'єнтське перемир'я і тяжкий мир, так званих «листопадових злочинців» [11, с. 300].

Фактично, безславний вихід військ СРСР з Афганістану завдає тяжкого удару по суспільному авторитету радянської армії. Проте, суспільні наслідки афганської війни були менш руйнівними, ніж шок від зустрічі радянського суспі-

льства із культурою західного світу. Потужний шок суспільство Росії переживає при намаганні радянського уряду в часи Перебудови у процесі підготовки свідомості громадян СРСР до втілення в життя політики «нового мислення», спрямованої на нормалізацію відносин із США і країнами Заходу. В рамках цього процесу здійснюються заходи, спрямовані на організацію діалогу радянської й американської культур.

Тож у СРСР у прокат потрапляють американські фільми, у тому числі й ті, в яких демонструється потуга американської армії і зброї та ідеологічне забезпечення. Зокрема, це такі фільми, як «Командос», «Рембо», «Хижак», «Зоряні війни» та ін. Тому, поряд із демонстрацією комфортнішого способу життя й ряду технічних переваг у побуті американського суспільства, радянське суспільство приймає як належне американську військову та ідеологічну перевагу. Це обумовлює розвиток комплексу неповноцінності у частини радянського суспільства, та прагнення ідеологічного реваншу в іншій частині.

Прагнення ідеологічного реваншу яскраво ілюструє Р. Хасбулатов, висвітлюючи у своїх спогадах-виправданні відчуття у 1993 р. нав'язування Росії американських цінностей і підходів [12, с. 28]. Культурна експансія західних цінностей і способу життя, яка здійснювалась самими росіянами, що переймали й поширювали ці цінності, створила й ґрунт для опору їм. У 1990-ті рр. формується потужна соціальна основа для становлення російського великодержавного шовінізму. Цей шовінізм проглядається у мемуарах авторитетних військових [13, с. 45—46]. Тому військовий, стає образом носія російського національного характеру й цінностей, еталоном чистоти й жертвності за російську державність і національну ідентичність. У цьому процесі вагому роль відіграла фігура О. Лебеда, котрий своїми діями у Придністров'ї дав приклад захисту росіян за межами Росії. Цими діями він, як військовий, поклав початок російській ідеологічній експансії, котра згодом оформилась в концепцію «русского мира». У Придністров'ї активну імперську пропагандистську роботу серед офіцерів російської 14-ї армії здійснював генерал А. Макашов [9, с. 126—127]. Комплекс неповноцінності починає долатися лише згодом, із освоєнням західних технічних надбань російським суспільством.

У часи перебудови та 1990-ті рр. в свідомості російського суспільства США і країни НАТО на деякий час втрачають образ ворога на фоні засилля долара і німецької марки в повсякденному економічному житті. Ключові соціальні тенденції російського суспільства 1990-х рр. яскраво ілюструють твори популярного російського письменника-фантаста В. Пелевіна. Зокрема, оцінку ролі долара і місця Росії у світі добре характеризує фраза із твору В. Пелевіна «Generation П»: «... бабки. Которые тоже по всем понятиям ихние доллары» [14, с. 211]. Власне, наявність цих валют у чим більшій кількості стає символом успіху й благополуччя, як яскраво висвітлює В. Пелевін у своєму романі «Жизнь насекомых» [15, с. 191—192]. При цьому, західна культура демонструє різкий прогрес на фоні радянської одноманітності, яка дісталась у спадок російському суспільству.

Також Захід втілював для російського суспільства технічний прогрес і комфортне буття у побутовій техніці й автомобілях. США і НАТО вже не вбачалися російським суспільством ворогами. Навпаки, Захід представлявся мало дозможною мрією для людини, яка прагнула успіху. Ворогами суспільства стають

криміналітет, компрадорська буржуазія, корумповані чиновники. Таким чином внутрішні вороги заміщують зовнішніх. Тож, суспільство входить у стан постійного пошуку свого захисника від цього ворога. На запит суспільства формується образ справедливого й відчайдушного воїна, який самотужки виступає проти системи, що було представлено у російських популярних фільмах «Брат», «Ворошиловський стрілок».

Отже на фоні культурного шоку російського суспільства від зустрічі із проявами західної культури армія та військові постають у становищі людей, які боролися за нежиттєздатні ідеї й примарні цілі. Військові в очах суспільства виявилися кинутими напризволяще, залишивши НДР [16] та Афганістан.

Суспільний авторитет армії підриває її роль і місце у подіях 19—21 серпня 1991 р., під час спроби державного перевороту в СРСР. Розгубленість і дезорганізація армії в політичному катаклізмі показали: військові опинилися заручниками політичної ситуації в країні [13, с. 43]. У першу чергу це стосувалося, на думку Б. Єльцина, солдат і офіцерів. Військові були розгублені, особливо, ті, кого було залучено до перевороту, вони не мали чітких наказів [17, с. 94—95].

Це стосувалося також і генералів, як, наприклад, О. Лебедя. Тому своєю дезорганізацією армія дистанціювалась від політичного керівництва і виглядала в очах суспільства як сила, яку політики втягнули у погану справу. Водночас в ЗМІ активно демонструються приклади свідомого політичного вибору військових, як приклад, танкового взводу таманської дивізії під командуванням майора Євдокимова, який перейшов на сторону оборонців Білого дому [17, с. 102]. Б. Єльцин у своїх записках позитивно охарактеризував О. Лебедя і передав його слова, що той порадив Б. Єльцину прийняти на себе обов'язки Головнокомандувача збройними силами у той час, як Президент СРСР М. Горбачов невідомо де перебував [17, с. 108]. На фоні суспільної популярності Єльцина, ідея О. Лебедя підносить генерала на пік популярності в суспільстві поряд із героєм оборони Білого дому віце-президентом Росії генералом О. Руцьким. А такі генерали, що пройшли Афганістан, як П. Грачов (заступник міністра оборони СРСР) і Б. Громов (заступник міністра внутрішніх справ), були представлені Єльциним суспільству, як чесні офіцери, що не бажали воювати в Москві [17, с. 109].

У контексті становища армії в СРСР (останніх років його існування), ідею залежності армії від політиків активно проводить генерал А. Макашов, говорячи, що армія — жертвна частина суспільства, оскільки нею керують політики [9, с. 92]. Проте, у свідомості російського суспільства було чітке розуміння, що, не зважаючи на вихід радянської армії із Афганістану, вона не зазнала поразки на власній території. А вихід радянської армії із Афганістану і Німеччини був поразкою політичного керівництва, а не військового. За аналогією, суспільство Німеччини після Першої світової війни, сприймало військову поразку як особисту поразку кайзера, а не військового керівництва. Тому в російському суспільстві активно набуває популярності ідея зради у верхах, а саме М. Горбачовим і реформаторами. Аналогічно, в Німеччині після Першої світової війни пропагувалась ідея зради нації «листопадними злочинцями» (політиками). На цьому фоні позитивними були образи військових, котрі стали політиками — генералів О. Руцького і Б. Громова. Сам Б. Єльцин відзначає, що генерал О. Руцькой в якос-

ті віце-президента Росії відіграв вагому роль для піднесення авторитету армії в російському суспільстві [17, с. 47].

Водночас важливо відзначити одну із ключових тез у спогадах Д. Язова, котра характеризувала сприйняття російським суспільством армії — «Армія — вірна лише народу». [8, с. 12]. Тут слід згадати пропагандистське гасло 1930-х рр.: «Народ і армія — єдині». Це гасло лишалося глибоко вкоріненим у свідомість росіян. У суспільстві панувало глибоке співчуття до армії, яка залишилася без належної підтримки й поваги політичного керівництва.

На схилі радянської епохи професія військового втрачала свою популярність і престиж і в унісон із цими процесами доволі добре звучав голос військових із таких болючих питань, як роззброєння СРСР у рамках політики «нового мислення», а також деполітизація армії. Оскільки до офіцерів ставлення змінювалося на гірше, військові, які пішли в політику, намагалися брати на себе місію заявити про право цієї касты на голос у суспільно-політичному житті [9, с. 82]. Водночас, позиція військових у політиці часів Перебудови щодо роззброєння СРСР була різко негативною [8, с. 13; 9, с. 85]. Тож, коли російське суспільство опинилося перед кількома військовими викликами (Чечня 1994 р., Югославія 1999 р.), то позиція військових у перебудовчий період у питанні щодо роззброєння виглядала як правильна, але нею знехтували політики. Паралельно гостро стояло питання деполітизації армії, оскільки це була одна із найбільш політизованих інституцій у СРСР. Деполітизація армії могла відбутися лише в процесі політики Гласності, широкого висвітлення радянського минулого. Тому деполітизація і Гласність стають передумовами падіння авторитету військових у суспільстві у перебудовчий період.

Авторитет військових починає зростати після ряду успішних малих воєн на пострадянському просторі. Вагому роль у цьому процесі відіграє виправдання солдат, які керували бойовими машинами в ніч з 20 на 21 серпня 1991 р. під час подій біля Верховної Ради РСФРР [13, с. 39]. Кульмінацією виправдання ролі армії у подіях 19—21 серпня 1991 р. стає виправдальний вирок членові ГКЧП, міністру оборони СРСР Д. Язову. Президент Росії Б. Єльцин після ліквідації Радянського Союзу був зацікавлений у тому, щоб здобути підтримку армії.

У часи перебудови серед військових з'являється багато публічних осіб: А. Макашов, О. Руцкой та ін. Ці публічні особи доволі активно у формуванні свого іміджу використовували професійну приналежність до армії і були пізнаними суспільством і, здебільшого, позитивно ним сприймалися. Путч 1991 р. розділив військових вищого ешелону на «поганих», які підтримали переворот, і «хороших», які його не підтримали. Таких військових Єльцин демонструє на прикладі П. Грачова, майбутнього міністра оборони Росії [17, с. 80]. Це відбувалося на фоні масового невдоволення військових конверсією, поступками М. Горбачова на міжнародній арені тощо [17, с. 72—73]. Тому Єльцин був вимушений шукати для себе опори серед військових, щоб не опинитися в протистоянні із армією. Опору для себе у середовищі військових Б. Єльцин знаходить в особі П. Грачова і Є. Шапошникова. Особливу роль відіграла особистість О. Руцкого, який займався організацією оборони Білого дому та просвітницькою роботою з цивільної оборони серед мас [17, с. 99]. Тому він став першим показовим «хорошим» генералом.

Варта уваги згадка у записках Б. Єльцина про дві армії в СРСР: армію бойову і «огородну», яка лише обслуговувала себе, а також, про «худих» і «товстих» генералів [17, с. 81—82]. Власне, потужний суспільний негатив армії в СРСР створювали генерали, котрі дбали про власний комфорт, і це було публічним, показовим явищем (генеральські дачі, використання солдат для облаштування комфорту генералів). Вагому роль відіграло публічне «протистояння» між «худими» і «товстими» генералами. Саме навколо ідеї нагальної необхідності трансформації армії у реальну бойову силу активно відбувається суспільна дискусія щодо реформування збройних сил Росії.

Нетривалий період довіри в Росії суспільства владі Єльцина після серпня 1991 р. і до початку 1992 р. відзначає у своїй книзі тодішній голова Верховної Ради РСФРР Р. Хасбулатов [12, с. 33]. Власне, на 1991—1992 рр. складалась ситуація, коли довіра до політичного керівництва СРСР впала у результаті політики гласності й економічних негараздів, а армія, на цьому ґрунті, виглядала як слуга політичної влади, якого використали і кинули напризволяще. Показовим був приклад Афганістану й широкоживана фраза відповідального радянського чиновника: «я вас в Афганістан не посилав». Тому в суспільстві панувало співчуття до людей, але несприйняття армії як інституції, яка є органічною частиною народу. Тут вагому роль відігравала політизація армії, що було зайвим свідченням того, що армія на цілковитій службі у політичного керівництва. Проте, економічні провали нового керівництва Росії створили вакуум довіри до вже нового, не комуністичного, керівництва країни. Тож військові, до яких було суспільне співчуття, у тому числі й ті хто в політиці, стали своєрідними мучениками-жертвами, яким суспільство довіряло і вважало, що вони можуть стати носіями порядку, порядності й законності.

Незважаючи на катастрофічне падіння авторитету російської влади у 1993 р. в результаті політики шокової терапії в економіці (жовтень 1993 р.), спроби агітації в армійському середовищі на підтримку виступу проти Єльцина результатів не дали [9, с. 142]. Тому можна зробити проміжний висновок, що на 1993 р., незважаючи на негативне ставлення більшості суспільства до реформаторських заходів Президента Російської Федерації Б. Єльцина, армія була не готовою до політичних акцій.

Потужним шоком для російського суспільства стає факт, що колишні республіки СРСР стають незалежними державами і активно виступають у якості суб'єктів міжнародного права. У своїх «Записках» Б. Єльцин відзначає, що уклавши Біловезькі угоди, Радянська імперія відокремилась від образу Росії. [17, с. 143—144, 146]. Проте, зовнішня політика Б. Єльцина стає доброю мішенню для критики зі сторони віце-президента О. Руцкого, який швидко набирає суспільної популярності, граючи на імперських настроях російського суспільства. Так, зокрема, О. Руцкой уже в перші місці після путчу 19—21 серпня 1991 р. почав демонструвати свою жорстку позицію генерала. Зокрема, заявив, що не підтримавши указ Єльцина про запровадження в Чечено-Інгушській АСРР надзвичайного стану, Парламент проявив відсутність волі та підтримав хаос у країні [17, с. 131—132].

Також О. Руцкой заявив про недопустимість поспіху у створенні СНД [17, с. 133]. Фактично, він прагнув здобути симпатії прихильників збереження СРСР. 6 квітня 1992 р. О. Руцкой відвідав Тирасполь (на той час це вже була

самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка) без узгодження із Молдовою. Це викликало протести молдавської сторони і загострювало відносини між Молдовою і Росією. При цьому молдавська сторона звинувачувала російську у втручанні в справи Молдови, яке нагадує «імперську практику» [17, с. 214]. На 6-му з'їзді народних депутатів РФ О. Руцкой заявив, що російська армія має захищати інтереси росіян, де б вони не знаходилися. На запитання, чи має російська армія захищати інтереси росіян, скажімо, в Канаді, він відповіді не дав [17, с. 214]. Тож генерал і віце-президент Російської Федерації швидко набуває популярності, консолідуючи навколо себе імперськи мислячу частину суспільства на фоні економічних труднощів, пов'язаних з економічними перетвореннями.

В унісон із позицією О. Руцкого доволі переконливо у імперському напрямку звучить позиція й інших військових. Так, після спроби путчу 19—21 серпня 1991 р. Міністр оборони СРСР Є. Шапошников заявив, що в разі спроби союзних республік націоналізувати військове майно СРСР на їх території, він буде діяти виходячи із того, що радянська армія зберігається єдиною згідно рішень З'їзду народних депутатів СРСР і Держради [17, с. 132].

Генерал, котрий уже на 1992 р. встиг стати одіозним, беручи участь у виборах Президента Росії 1991 р. й підтримавши путч 19—21 серпня 1991 р., А. Макашов активно розгортає свою діяльність у міждержавній політиці на пострадянському просторі. 18 травня 1992 р. президент ПМР І. Смірнов запропонував А. Макашову стати його військовим радником і той пропозицію прийняв [17, с. 217]. У той же час указ Б. Єльцина про виведення із Придністров'я 14-ї армії викликав протести населення і блокування її розташування [17, с. 217]. В самій Росії активно мусувалося питання авторитету Росії, який залежав від її участі у конфлікті в Молдові. Фактично, цим питанням нагнітались імперські настрої в Росії. 1 червня 1992 р. Президент Молдови М. Снегур звинуватив О. Руцкого в сприянні агресії 14-ї армії [17, с. 218].

Того ж 1992 р. загострюються відносини між Росією і суверенною Грузією. Президент Грузії Е. Шеварнадзе у відкритому листі звинуватив О. Руцкого у розв'язуванні російської агресії проти суверенної держави [17, с. 219]. У ніч з 20 на 21 лютого 1993 р. російський літак завдав бомбового удару по Сухумі, а міністр оборони П. Граčov оголосив про російські стратегічні інтереси в районі грузинського узбережжя Чорного моря. Е. Шеварнадзе відповів, що оголосить мобілізацію армії [17, с. 265]. Такими політичними акціями російські політики-генерали стимулювали імперські агресивні настрої в суспільстві, сприяли формуванню мілітарної свідомості.

Шокова терапія в Росії дає поле для публічної діяльності О. Руцкого, який починає активно на публіку критикувати не лише діяльність уряду, а й, фактично, Президента Б. Єльцина [17, с. 227, 243]. На фоні погіршення соціально-економічного становища в Росії позиція генерала здобуває потужну підтримку суспільства.

У 1990-ті рр. в свідомості російського суспільства відбувається формування чітких образів потенційних ворогів. Ними визначаються Україна, котра за офіційною пропагандою вже з періоду 1992 р. визначалась як пострадянська держава, яка здійснила спробу монополювати заволодіти радянським Чорноморським флотом і «забрала» собі місто російської морської слави Севастополь. У своєму

щоденнику 1992 р. Єльцин відзначав, що Україна зайняла радикальну позицію щодо включення Чорноморського флоту до складу власних Військово-морських сил, користуючись початком шокової терапії в економіці Росії [17, с. 230]. Поряд із Україною, зовнішнім ворогом визначаються країни Прибалтики, в яких етнічні росіяни не змогли отримати громадянство і Росія не мала можливості впливати на політику цих держав. У якості потенційного зовнішнього ворога постає також Туреччина, котра підтримувала у карабахському конфлікті Азербайджан [18, с. 455—456]. На зиму 1992—1993 р. ситуація опиняється на межі прямого військового конфлікту між Росією і Туреччиною. Таким чином, у російському суспільстві формується розуміння того, що країна перебуває у суцільному ворожому оточенні.

Показовим був політичний успіх генерал-майора Д. Дудаєва у Чечні, котра вже у вересні 1991 р. зайняла центральне місце в російському інформаційному просторі. Фактично відбулося відсепарування цієї республіки РРФСР. Процес виявився невідконтрольним Москві. Події у Чечні могли стати початком розпаду Росії. На чолі цього процесу стояв єдиний у радянській армії генерал-чеченець, який став генералом елітних військ — авіації. Тому, на фоні загальної дезорганізації армії, феномен Дудаєва був показовим, як військовий є гарантом порядку. При цьому ряд військових у Росії знаходилися під арештом за звинуваченням у державній зраді (Д. Язов, В. Варенников).

Території колишніх Республік СРСР російське суспільство сприймало як такі, що перебували хоча і у сфері впливу Росії, проте, стали від 1991 р. уже закордоном, а тому війни в цих нових державах «ближнього зарубіжжя» сприймалися суспільством Росії як війни на чужій території. Тож участь російської армії і здобуття перемог у війнах на територіях пострадянських республік для російського суспільства виглядала як малі перемоги. Прикладами таких малих перемог на чужій території було розміщення російської військової бази в Таджикистані, війни на території Грузії (Абхазія і Південна Осетія), війна у Придністров'ї.

У контексті малих переможних воєн закордоном для Росії визначальною була участь українських добровольців у абхазській війні на стороні Грузії та у Чечні на стороні військ Д. Дудаєва. Цій тематиці було присвячено пропагандистські фільми, котрі мали антиукраїнську спрямованість [19]. Активне просування теми українців, які воювали на стороні Грузії у абхазькому конфлікті, зумовлювало в Росії суспільний запит на російський реванш у відповідь.

Власне, Дагомиські угоди по Південній Осетії, Сочінські угоди по Абхазії й угода по Придністров'ю, фактично, для російського суспільства стали не перемогами дипломатів, а військовими досягненнями. Найпоказовішою була ситуація навколо Придністров'я, в якій ключову роль відіграв командувач 14-ю армією О. Лебедь. Фактично, ним було виявлено ініціативу щодо російського опору армії Молдови силами 14-ї армії при недостатній активності, як натякав у своєму зверненні О. Лебедь, політичного керівництва Росії [20, с. 60—61, 63]. Подальша роль О. Лебеда у чеченських переговорах лише посилює політичне і соціальне значення армії в російському суспільстві. Отже, в свідомості суспільства армія постає переможцем, а поразки приймає на себе політичне керівництво Росії. Спроба імпічменту Б. Єльцина 1998 р. додатково підкреслює протиставлення в Росії ефективності армії і банкрутство політичного керівництва

(із суперечливими реформами, криміналізацією суспільства, кризою 1999 р., послабленням Росії на міжнародній арені, в результаті дій НАТО в Югославії, створення ГУУАМ 1999 р.).

На фоні малих перемог російської армії на пострадянському просторі у зростанні імперського самоусвідомлення російського суспільства вагому роль відіграло ядерне роззброєння України, Білорусі й Казахстану. В процесі роззброєння ядерну зброю з території цих пострадянських держав було вивезено до Російської Федерації. У російському суспільстві цей процес закріплював усвідомлення, що Росія має місію — бути великою державою, маючи ядерну монополію на пострадянському просторі.

Малі перемоги у війнах на пострадянському просторі, для свідомості російського суспільства, мали велтке значення на фоні шоку від російського впливу на пострадянському просторі. Так, масовий відтік російського населення із Таджикистану [17, с. 25], політично обумовив створення на території цієї республіки російської військової бази. Створення цієї бази було демонстрацією у російському суспільстві збереження позицій російського впливу в Центральній Азії. Переїзд до Росії російського населення з радянських республік підживлює настрої в суспільстві, спрямовані на активне втручання зі сторони Росії. Переселення росіян стає помітним з Чечні в травні 1993 р. [17, с. 301]. Проблема переселенців радикалізує російське суспільство.

Врешті, операція країн НАТО в Югославії у березні 1999 р. сприяє стійкому усвідомленню російським суспільством його месіанства по захисту слов'янства. Це усвідомлення підкріплюється етнічними конфліктами із представниками кавказьких народів у різних частинах Росії, а також появою етнічної злочинності, як масового явища, навколо боротьби із яким відбувається мобілізація не лише правоохоронної системи, а й політикуму та громадськості. Внутрішньо російські етнічні конфлікти, а також Перша чеченська війна створюють свідомості російського суспільства ілюзію загрози його існуванню і потреби боротися із внутрішньою агресією. Тому образ російського солдата, котрий пройшов чеченську війну, набуває різко позитивного змісту — як такого собі богатиря, котрий веде боротьбу з внутрішньою експансією. Дана тематика активно просувається у фільмі «Брат», у котрому, слід відзначити, проводиться ідея обраності й месіанства росіян [21, див. з 54:48].

При цьому, втіленням цієї обраності, разом із втіленням жертвовності, стає колишній солдат. Жертвовність солдата дає змогу знайти пояснення матеріальному становищу російського суспільства, а саме — його жертвовності заради виконання місії у ворожому оточенні, котрому слід протистояти [21, див. з 1:27:56]. При цьому, в жертвовності для суспільства для російського суспільства демонструється його сила, що проявляється у фільмі «Брат-2», у якому вже українців показано як ворогів російського військового [22, див. з 1:33:39], які опинилися на хибному шляху в прагненні знайти собі матеріальні блага в США. Також ворогами показано й американців через образ американської мафії й американського способу життя, який навіть у росіянах, котрі потрапляють в американське суспільство, вбиває традиційні для них цінності як товариствість, гостинність, взаємодопомогу.

Характерний фрагмент, коли Даніла звертається до брата загиблого друга (якому він приїхав до США допомагати) з проханням пустити його пожити, а той йому відмовляє під явно надуманим приводом [22, див. з 1:28:55]. Отже, в даному культурному продукті для масового споживача подається американське суспільство в цілому як вороже російському способу життя і мислення і пропонується імперська програма російської обраності, що демонструється у фразі Даніла, коли той говорив у США до проститутки із Росії, що він за нею прийшов [22, див. з 1:37:50]. Водночас, у російській маскультурі виявляються численні факти демонстрації моральної переваги російського над західним, особливо, американським. Демонстрація зманіженості американців, їх нездатності адекватно реагувати на зовнішні виклики із-за ліні, яка є результатом ситого життя.

Висновки. Мілітаризація свідомості російського суспільства у 1990-ті рр. визначалась процесом еволюції сприйняття армії та професії військового його представниками. Армія як інституція та професія військового стрімко втрачають свої соціальні позиції і авторитет у результаті непопулярності у суспільстві війни в Афганістані й виходу радянської армії із Німеччини. Проте, у середовищі військових виокремлюються публічні особистості, як О. Руцкой, А. Макашов. Путч 19—21 серпня 1991 р. демонструють розгубленість армії у політичних перипетіях і водночас армія у новій державі, Російській Федерації, набуває ореолу мучеництва й жертвовності.

Водночас, Росія була вимушеною брати участь у війнах на пострадянському просторі, зберігаючи своє геополітичне становище. У процесі радикальних економічних перетворень у Російській Федерації, які здебільшого оцінювались суспільством негативно, потрібні були малі перемоги. Війни на пострадянському просторі, в яких відіграла свою роль Росія, сприймалися російським суспільством як війни за кордоном, на чужій території. Зважаючи на складне становище росіян за межами Росії, як у Таджикистані, Прибалтійських республіках і зростанню етнічної злочинності в країні, у російському суспільстві складається відчуття ворожого оточення, від якого слід захищатися. Також уже в першій половині 1990-х у російському суспільстві формується коло ворогів, де поряд із внутрішніми (як організована злочинність, корупція тощо) визначаються зовнішні вороги, як Прибалтійські республіки, Україна із-за Севастополя і Криму тощо.

Російське суспільство, котре пережило ряд шоків періоду ломки радянської системи, сформувало запит на реванш за втрату свого імперського становища й почуття приниження від активної західної культурної експансії. Із армійського середовища у пострадянській Росії постають такі публічні політики, як О. Лебедь, П. Грачов та інші. Військові стають носіями національних традицій і незламності духу росіян. Військова кампанія НАТО в Югославії остаточно формує образ зовнішнього ворога у російського суспільства, якому, на його переконання, слід було протистояти, у тому числі й військовими заходами. Водночас, у масовій культурі пропагується жертвний образ солдата сучасної війни, який є носієм морального духу нації. Російська популярна культура 1990-х рр. активно просуває ідею моральної переваги російського суспільства над західним.

Дослідження проблеми витоків мілітаристської свідомості російського суспільства у 1990-ті рр. дає змогу виявлення соціальної обумовленості агресивної

політики Російської Федерації у новітній період. По суті підтримка російським суспільством агресивних дій сучасного керівництва РФ стає не тільки легітимізацією останнього, а підґрунтям реальної зовнішньої політики Росії як прояву певної системи влади, що підтримує мілітаристські настрої і водночас культивується ними заради свого самозбереження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хаусхофер К. Границы в их географическом и политическом значении / К. Хаусхофер // Классика геополитики, XX век: Сборник (сост. К. Королев). — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 225—598.
2. Никольсон Г. Как делался мир в 1919 г.? / Г. Никольсон — М.: ОГИЗ, 1945. — 299 с.
3. Черчилль У. Вторая мировая война: В 6 т. / У. Черчилль. — М.: ТЕРРА; Книжная лавка-РТР, 1997. — Т. 1: Надвигающаяся буря. — 336 с.
4. Ганс Весмар. Один из многих [Электронный ресурс] / Youtube. — Режим доступа: <http://m.youtube.com/watch?v=ML6HmUoiGI>
5. Старовойтова Г. Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев. Библиотека «Вехи» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vehi.net/politika/starovoit/02.html>
6. Новодворская В. Мой Карфаген обязан быть разрушен: Из философии истории России / В. Новодворская — М.: Олимп, 1999. — 288 с.
7. Никольский С. А. Современная Россия: этап национального государства / С. А. Никольский // Государство. Общество. Управление / Отв. ред. С. А. Никольский, М. Б. Ходорковский. — М.: Альпина Паблишерз, 2013. — С. 195—216.
8. Язов Д. Т. Август 1991. Где была армия? / Язов Д. Т. — М.: Эксмо: Алгоритм, 2011. — 240 с.
9. Макашов А. М. Знамени и присяге не изменил! / А. М. Макашов. — М.: Алгоритм, 2008. — 288 с.
10. Геворкян Н. Тимакова Н., Колесников А. От первого лица. Разговоры с Владимиром Путиным. Киевская городская библиотека. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://lib.misto.kiev.ua/MEMUARY/PUTIN/razgowor.dhtml>
11. Фест И. Гитлер. Биография. У 3 т. / И. Фест. — Пермь: Культурный центр «Алетей», 1993. — Т. 1. — 368 с.
12. Хасбулатов Р. Преступный режим. «Либеральная тирания» Б. Ельцина / Р. Хасбулатов — М.: Яуза-пресс, 2011. — 416 с.
13. Лебедь А. Спектакль назывался путч. Неизвестное об известном. Воспоминания генерала воздушно-десантных войск / А. Лебедь. — Тирасполь: Рекламно-издательская фирма «Реклиз-ОЭЛИС», Всероссийский фонд культуры Издательство «Лада», 1993. — 49 с.
14. Пелевин В. Generation «П» / В. Пелевин. — М.: Вагриус, 2001. — 367 с.
15. Пелевин В. Жизнь насекомых / В. Пелевин. — М.: Вагриус, 2001. — 240 с.
16. Удачи вам, господа! [Электронный ресурс] / Youtube. — Режим доступа: <http://m.youtube.com/watch?v=FgmfjMUmbY8>
17. Ельцин Б. Н. Записки Президента / Б. Ельцин Б. Н. — М.: РОССПЭН, 2008. — 375 с.
18. Хаттингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хаттингтон. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — 603 с.
19. УНА-УНСО и батальон Арго в Чечне и Абхазии [Электронный ресурс] Youtube. — Режим доступа: <http://m.youtube.com/watch?v=DJ2Fp5FYhZ4>
20. Белая книга ПМР / Под рук. В. Шурыгина. — М.: REGNUM, 2006. — 168 с.

21. Брат [Электронный ресурс] Youtube. — Режим доступа:<https://www.youtube.com/watch?v=YewLBN43HqI>

22. Брат 2 [Электронный ресурс] Youtube. — Режим доступа:<https://www.youtube.com/watch?v=K9TRaGNnjEU>

REFERENCES

1. Haushofer, K. (2003). Borders in their geographical and political sense. In Korolev, K. (Ed.), *Classics of geopolitics: XX-th century*: Collection (pp. 225-598). Moscow: LTD «Publishing house AST» (in Rus.).

2. Nicolson, H. (1945). *Peacemaking 1919*. Moscow: OGIZ (in Rus.).

3. Churchill, W. (1997). *World War II*. In 6 vol. (Vol. 1). Moscow: TERRA; «Bookstore-RTR» (in Rus.).

4. Vesmar, H. *One of the many*. Retrieved from <http://m.youtube.com/watch?v=ML6HmUoiGI> (in Rus.).

5. Starovoitova, G. (1999). *National Self-Determination: Approaches and studying*. Library «Vehi». Retrieved from <http://vehi.net/politika/starovoit/02.html> (In Rus.).

6. Novodvorskaia, V. (1999). *My Carthage must be destroyed: From the philosophy of the history of Russia*. Moscow: Olimp (in Rus.).

7. Nikolskii, S. (2013). Contemporary Russia: the stage of the national state. In Nicolskii, S., & Khodorkovskii, M. (Eds.), *State. Society. Governing* (pp. 195-216). Moscow: AlpinaPublishers (in Rus.).

8. Yazov, D. (2011). *August 1991. Where was the army?* Moscow: Eksmo, Algoritm (in Rus.).

9. Makashov, A. (2008). *I dsd no betray the banner and the oath!* Moscow: Algoritm (In Rus.).

10. Gevorkian, N., Timakova, N., & Kolesnikov, A. (2009). *From the first Person. Conversation with Vladimir Putin*. Kiev City Library. Retrieved from <http://lib.misto.kiev.ua/MEMUARY/PUTIN/razgowor.dhtml> (in Rus.).

11. Fest, J. (1993). *Hitler. Biography*. In 3 vol. (Vol. 1). Perm: Cultural Centre «Aleteia» (in Rus.).

12. Khasbulatov, R. (2011). Criminal regime. Yeltsin's «Liberal tyranny». Moscow: «Yauza-press» (in Rus.).

13. Lebed, A. (1993). *The play was called coup. Unknown about the known. Memories of general of airborne forces*. Tiraspol: Advertising and Publishing Company «Rekliz- OELIS», Russian Cultural Foundation Publisher «Lada» (in Rus.).

14. Pelevin, V. (2001). *Generation «P»*. Moscow: Vagrius (in Rus.).

15. Pelevin, V. (2001). *The life of insects*. Moscow: Vagrius (In Rus.).

16. *Good luck, gentlemen's!* Retrieved from <http://m.youtube.com/watch?v=FgmfjMUmbY8> (in Rus.).

17. Yeltsin, B. (2008). *The Notes of President*. Moscow: ROSSPEN (in Rus.).

18. Hattington, S. (2003). *The Clash of Civilizations*. Moscow: OOO «Publishing house AST» (in Rus.).

19. *UNA-UNSO and the battalion Argo in Chechnya and Abkhazia*. Retrieved from <http://m.youtube.com/watch?v=DJ2Fp5FYhZ4> (In Rus.).

20. Shurygin, V. (Ed.). (2006). *White Paper of PMR*. Moscow: REGNUM (in Rus.).

21. Brother. [Video film]. Retrieved from <https://www.youtube.com/watch?v=YewLBN43HqI> (In Rus.).

22. Brother 2. [Video film] Retritved from <https://www.youtube.com/watch?v=K9TRaGNnjEU> (In Rus.).